

"יְחַדּוּ יְהוָה תְּמִים"

על הביקורת 'שיחה תמימה' על החומשים 'תורה תמימה'

המאמר מוקדש לע"נ סבתי האהובה
רחל איטה בת שלמה אלחנן גרשוני ע"ה
אשת חבר כחבר
נלב"ע בשיבה טובה בט"ו באב תשע"א
תנצב"ה

"הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל"¹. שפר מזלו של ר' ברוך אפשטיין (להלן ר"ב), ופירושו 'תורה תמימה' על התורה (להלן תו"ת) זכה לפופולריות שלא זכו לה רבים מהפירושים המקיפים והרצופים על כל התורה שכתבו מפרשי התורה בדורות האחרונים. הספר הודפס בוילנה התרס"ב, והוא כולל חמישה כרכים (ועל כל חומש בנפרד, כולל פירוש על חמש מגילות - מגילה אחת בכל חומש לפי סדר קריאתו). הוא זכה לתהילת עולם בארון הספרים היהודי בעיקר בשל קיצורו, בהירותו, חדשנותו; ועל כולם - רעיון החיבור בין התורה שבכתב לתורה שבעל פה (מדרשי חז"ל בתלמודים ובמדרשים השונים) התקבל בכל בתי המדרש². בן התקופה מתאר, כעשר שנים בלבד לאחר הדפסת התו"ת, את הפופולריות של הפירוש: "הספר

1 אדרא רבה פרשת נשא קלד ע"א.

2 ר"ב מציין בהקדמתו לתו"ת מספר ספרים הדומים לספרו, בהם ילקוט שמעוני, רביד הזהב (תקנ"א), הכתב והקבלה (תקצ"ז), והתורה והמצוה (מלבי"ם, תר"ד ואילך), ומסביר מדוע יש עדיין מקום לפירושו. הסדרה 'תורה שלמה' מאת הרב מ"מ כשר (תרפ"ז ואילך) היא מפעל אנציקלופדי כבד ומסורבל, ואינה שווה לכל נפש; היא מהווה מקור רחב-היקף ללימוד תורה שבכתב עם התושבע"פ, אך אין בה תחליף לפירוש שימושי, המחבר בין התורה לדברי חז"ל (והרב כשר נפטר בטרם השלים את מפעלו הענק. שלושים ושלושה הכרכים שהוציא בחייו מגיעים רק עד לאמצע חומש ויקרא, ובהם גם כרכי מילואים בנושאים מיוחדים. עד היום נדפסו ארבעים ושלושה כרכים - עד סוף חומש במדבר, וכרכים נוספים מעיזבונו של הרב כשר אמורים עוד לצאת לאור). ועל 'מש"כ הרב חנוך טוביאס, 'התורה תמימה - היצירה, האמינות, המקורות', פעמי יעקב מה, ב"ב התש"ס, עמ' ס. אין ספק שיתרונו הגדול של תו"ת, שהשפיע באופן מכריע על הצלחתו, הוא הדפסתו צמוד לחומש עם תרגום אונקלוס ורש"י בפורמט קטן-יחסית. יתרון זה הוא גם יתרונו של פירוש 'העמק דבר' של הנצי"ב, שיצא לאור כעשרים שנה קודם תו"ת.

הנפלא הזה נתקבל זכה לשם טוב כספר הנחוץ ושווה לכל נפש, גם לגדולי תורה, גם לאלה שאין תורתם אומנותם³.

תקופה קצרה לאחר הדפסת התו"ת בוילנה הודפס במונקאץ' שבהונגריה (מונקאטש; כיום בסלובקיה) ספרון קצר, המאפשר לנו להכיר קצת את 'אחורי הקלעים' של עריכת הפירוש תו"ת. בין דבריו: "ואתם הקוראים בספרו, דעו כי אנכי נתתי לכם את הספר, כי אשר לי בספרו לי הוא, וגם אשר לא לי הוא - נתתי לכם אנכי"⁴. כך נפתח לפני למעלה ממאה שנים דיון פומבי על זכויות הפירוש תורה תמימה.

בספר אחר שלו הזכיר ר"ב את חוסר היכולת של מחבר להימנע מטעויות: "כל מחבר, אף הגדול שבגדולים, לא ימלט משגיאה, וכל חיבור לא ימלט משגיאות, ואשרי מי ששגיאותיו ספורות"⁵. כנראה שגם מתוך מודעות לעובדה זו פנה ר"ב בשלב מסוים לשמעון דוד זאקהיים⁶, והוא קיבל על עצמו את המשימה לערוך ולהגיה את תו"ת. עבודתו לפי דרישתו של ר"ב "היתה אך הסרת השגיאות הגסות לבד (וגראב"ע פעהלער"ן, לשונו ממש), אך אנכי אמרתי לו כי לא תוכל המלאכה להיעשות כן... גם לא חפצתי לעשות מלאכה כזאת, כי לא מוציא תבנו וקשו מחצרו אני...". בסופו של דבר, טוען זאקהיים, "כשלושת אלפים הערות רשמתי לו... ומהן לקח כאלף, ושינה על פיהן את ספרו כולו, ועשהו בריה חדשה וכתבו מחדש"⁷. בתמורה לעבודתו זו דרש זאקהיים, מלבד התשלום שנקב, גם "ככל המדובר בינינו לכתוב בהקדמת הספר" (שם).

תקופת יצירתו של הפירוש ארכה כחמש עשרה שנה⁸, ורק לקראת השלמת הפירוש פנה ר"ב לזאקהיים, שמציין כי "שנתיים ימים ביקרתי את החומשים - מקיץ

3 ש"נ גאטליב, אהלי שם, פינסק התרע"ב, עמ' 53-54. חובה להדגיש כי לצד הפופולאריות של תו"ת יצאו עליו במהלך השנים עוררין, הן מצד האקלקטיות של הפירוש וחוסר ייחוס הפירושים שבו למקורותיהם, הן מצד חדשנותם של חלק מהפירושים ועוד; אך ענין זה לא יידון כאן כלל.

4 שמעון דוד זאקהיים, 'שיחה תמימה - מאמר ביקורת על מעשה הספר 'תורה תמימה', מונקאטש [לצ"ש; 1902?]. עותק מקורי של הספרון קיים כנראה רק בספריה הלאומית בירושלים. תודתי לספרן ר' יוסי לייכטר על המצאת ספרון זה לידי, ועל הסיוע הביבליוגרפי התמידי שלו. כיום נסרק הספרון ל'אוצר החכמה'.

5 מקור ברוד, פינסק תרפ"ח, עמ' תרלג.

6 השם על כריכת הספרון הוא שמעון בלבד, אך במהלך הספר (עמ' 11-12) הוא מציין גם את שמו השני. שמו הפרטי המלא של ש"ד זאקהיים זהה לשם חותנו של רבה של פינסק הרב מרדכי זאקהיים (רבה של פינסק לפני חותנו של ר"ב), שמוזכר גם במקור ברוד, עמ' תקצג. עיין דעת קדושים, י"ט איזנשטאט, פטרבורג 1897-1898, עמ' 26-27. סביר אם כן להניח שש"ד זאקהיים היה בנו של הרב מרדכי זאקהיים והוא קרוי ע"ש אבי אמו.

7 זאקהיים עמ' 3.

8 הקדמת ר"ב לתו"ת, עמ' 18.

תרנ"ז עד חורף תרנ"ט, ובקיץ תרס"א ביקרתי את חמש מגילות⁹. כלומר, עבודתו של זאקהיים היתה כבר על חיבור מוגמר למדי¹⁰. העבודה התנהלה על מי מנוחות. זאקהיים מתאר את ר"ב:

גדול האיש ורב הכשרונות, אשכול וסגלה, ערוך (מסודר, סיסטמאטיש) ושלם, נפלא בכוח זכרונו ושקידתו במלאכתו ואומן גדול בכתב ידו ובסגנון לשונו הרחבה והמובנה¹¹. ויודע הוא לשונות וחכמות, ויש לו ידיעה נכונה גם בקבלה¹².

בהערותיו על כתב היד של תו"ת הוא מכנה את ר"ב 'הרב הכותב'¹³. זאקהיים הבין את תפקידו, את יכולותיו של ר"ב ואת יתרונותיו שלו-עצמו: "הוא ספוג ואנכי נפה"¹⁴, ברמזו למשנה: ארבע מדות ביושבי לפני חכמים: ספוג ומשפך משמרת ונפה. ספוג שהוא ספוג את הכל... ונפה שמוציאה את הקמח וקולטת את הסולת¹⁵. כאמור, ר"ב ציפה מזאקהיים להגהה כללית בלבד, אך נראה כי זאקהיים 'התאהב' ביצירה ועמל בה יותר ממה שהוסכם בתחילה, כך שהצעת התשלום הראשונית כבר לא היתה ריאלית ביחס לעבודה: "ואנכי חפצתי בטוב הספר, כי יותר משהעגל רוצה לינק וכו', וגם קיויתי אולי לא ישקר בי ויעשה כמשפט וככל המדובר בינינו". יש לציין שבדיאלוג, כפי שמציגו זאקהיים, חסרה תגובתו של ר"ב להחלטתו של זאקהיים להוסיף הערות משל עצמו. נראה כי אם ר"ב הגיב - לא היתה זו הסכמה, שכן אם היתה כזו זאקהיים לא היה משמיטה. נראה כי לקראת סיומה של העבודה התעוררו אי-הבנות בין זאקהיים ור"ב. זאקהיים חש לקראת סיום עבודתו שיתכן שר"ב לא יעמוד בסיכומים ביניהם:

את המאמר 'אין לבנון אלא בית המקדש' (גיטין נ"ו ע"ב) כתב [=ר"ב] בתחילה למעלה דברים ג' כ"ה, ואמרתי לו טעם הדרשה יען כי חָפֵץ משה לבוא אל הארץ היה לקיים מצות התלויות בארץ, כְּדָרַש רבי שמלאי (סוטה י"ג) אשר הביא [אותו]. ו[ג], ואין מצות מיוחדות ללבנון בלתי אם נִפְרְשְׁנו בית המקדש. ואנכי התאוננתי לפני אנשים על מעשיו אשר יעשה לי, כי הקטין שכרי,

- 9 זאקהיים עמ' 3.
- 10 זאקהיים (שם) מתאר את מעשיו בתור המגיה והעורך: "בהערותי עשיתי שתי מהדורות... זולתי לויקרא מפרשת שמיני והלאה, ולחמש מגילות לא עשיתי כי אם מהדורה אחת", אך בהמשך (עמ' 9-10) הוא מזכיר את "המהדורה השניה אשר כתבתי בבקרי בשלישית... כי אנכי חפצתי לבקר את כל החומש שלישית, אך הרב הכותב אף בי והפסיק מלאכתי בחומש ויקרא, וכן בחמש מגילות אשר לא בקרתי כי אם פְּעָמִים".
- 11 זאקהיים עמ' 3.
- 12 שם.
- 13 זאקהיים עמ' 5, 9, 15. גם בספרון עצמו הוא מכנה אותו כך. ראה עמ' 4, 8, 10, 12, 13.
- 14 זאקהיים עמ' 3.
- 15 אבות פ"ה מט"ו. עיין בהרחבה באדר"ן פרק מ.

והבינותי כי ישכחני, וסיפרתי משל למלאכתי את הפירוש הזה [שדן בו לעיל, ש"ג]. וסיפרו לו זאת, ועל כן לקח ומחק את הדרשה הזאת למעלה, וכתבה למטה באות ח', ובאות ז' הבליע מעט מדברתי¹⁶.

תוצאה ישירה של סכסוך זה שביניהם היתה השמטת שמו של זאקהיים מהקדמתו של ר"ב לפירושו. זאקהיים חש פגוע:

ויען כי דבשי בכוורת הזאת, ורבים המקומות אשר עשיתי בספרו משיחה בטלה תורה שלמה, והוא לא זכר שמי ומעשי וזכותי במשפט וככל המדובר בינינו לכתוב בהקדמת הספר... כי נתתי לו דברים מתוקים וישרים ואינם בספרים, ולא השאלתים לו למען ישבו הוא ואביו ויתרפקו זה על זה - זה יאמר: 'זרעא דאבא אנא ובעל מדות תרומיות'¹⁷, וזה יאמר: 'בני הרב ר' ברוך בעל בינה יתרה וחריופות ישרה'¹⁸, ושמי לא ייזכר ולא ייפקד¹⁹.

נראה שזאקהיים הציג את טענותיו בפני ר"ב, וזה הסכים לתקן את המעוות ולהזכיר את שמו בהוצאה הבאה של הפירוש. זאקהיים מעיד כי "אך דבר אחד יראתי, פן יזכירני בהקדמה כמשיב שלום לעם הארץ בתשעה באב, וזאת רעה בעיני מאד"²⁰, והוא כנראה נעלב מהצעת הפשרה (משום שברור היה שר"ב לא יכין מחדש

16 שם, עמ' 8. ראה גם דבריו בעמ' 5: "והתחננתי לו למחוק את הטעם הראשון... ולא שמע אלי, למען נִכָּר טובתי ולמען הקטין מעשי". אולם דברי זאקהיים אינם ברורים כלל, משום שהדרשה 'לבנון זה ביהמ"ק' מופיעה למעלה בתו"ת באות ח', וקשה לראות במשפט שהובא באות ז': "ונראה דראה לנכון לדרוש כן, משום דעל סתם הר לא שייך שחשק לראותו ולתארו בשם 'טוב', ובודאי כיון בזה איזו כונה", את טענת זאקהיים שר"ב הבליע מעט מדבריו שם.

17 זאקהיים מרמז לדברי ר"ב בסיום הקדמתו לתו"ת (עמ' י - המקום שבו ציפה זאקהיים לראות את שמו-שלו מתנוסס): "...וחס ליה מידה כזו לזרעא דאבא ולנצר משפחת חכמים וסופרים ובעלי מידות תרומיות...". זאקהיים משתמש בלעג שוב בכינוי 'זרעא דאבא' בעמ' 10.

18 מרמז להסכמתו של הרב י"מ אפשטיין בעל ערוך השולחן (תו"ת חלק א [עמ' 20]): "בני משוש לבי, הרב - ר' ברוך שיחי... עטר את החבור... בבינה יתירה אשר בלבו בחריפות ישרה ובבקיאות נמרצה". השווה למכתבו מי"א טבת התר"ם למו"ל הקובץ 'גדיל תורה' באודסה, מ"א בעלינסאן: "וטוב ויפה ישקול דרכו במאזני צדק לבלי לקבל חידושי תורה כי אם על פי תעודת רב עיר (משום למגדר מילתא). אמנם חידושי תורה... של בני הרה"ג האברך ר' ברוך הלוי נ"י יכול להדפיס, כי ראויים להישמע ופרי לבבן הן" (הרב י"מ עפשטיין, כתבי ערוך השולחן, ירושלים התשס"ז, חלק המכתבים סימן לב).

19 זאקהיים עמ' 4.

20 שם. עיין בבלי תענית יד ע"ב (לגבי תעניות ציבור מפני הגשמים, וכן נפסק להלכה בשולחן ערוך אורח חיים סימן תקנד סעיף כ לגבי שאילת שלום בתשעה באב): "חברים אין שאילת שלום ביניהן. עמי ארצות ששואלין מחזירין להן בשפה רפה ובכובד ראש...".

את כל לוחות הדפוס, תוך ציון התיקונים שהוסיף זאקהיים), והוסיף: "ועתה לא אחפוץ בכבודו לזכרני בתוצאה השניה"²¹!

מסתבר כי זאקהיים היה אדם מוכשר וידען אך מר נפש²², ותסכולו על כי "אדם לא זכר את האיש המסכן ההוא... וחכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים" (קהלת ט, טו-טז) גרם לו לאבד פרופורציות ביחס למידת השקעתו בפירוש: "ואתם הקוראים בספרו, דעו כי אנכי נתתי לכם את הספר, כי אשר לי בספרו - לי הוא, וגם אשר לא לי הוא - נתתי לכם אנכי, כי המבקרים אמרו בטרם אבקרנו כי לא יצלח לדפוס"²³, "וגם זאת [=העמל בכתיבת הפירוש] עשיתי למען עשות לי שם בכתבו דברי בספרו... כי כל זכות אין לו בדברי, כי השאלתים לו לקבעם סטעראטיפ [=כפי שהם] למען עשות לי שם"²⁴.

במעשה מכמיר לב מנסה זאקהיים להסב את תשומת לב הלומדים בתו"ת לחלקו שלו ביצירת הפירוש. הוא מוציא ספרון בן חמישה עשר עמודים, ובו טענותיו ותיאור עבודתו, בשם 'שיחה תמימה'. בעוד המוטו של פירוש תו"ת הוא: "תורת ה' תמימה משיבת נפש - למה היא משיבת נפש? שהיא תמימה"²⁵, משתמש זאקהיים בהמשכו של מדרש זה, ומציג אותו כמוטו על כריכת הספרון: "תורת ה' תמימה. אימתי היא תמימה? בשעה שהיא יוצאה מפי תמים"²⁶.

מקום הוצאת הספרון של זאקהיים ראוי אף הוא להתייחסות. זאקהיים הדפיס את ספרונו במונקץ', מרחק של מאות קילומטרים מפינסק. מדוע הוא החליט להרחיק נדוד מביתו לצרכי הדפסה? אמנם גם המרחק מפינסק לוילנה - שם הודפס תו"ת - אינו מבוטל, אך כשמדובר על ארץ אחרת מתלווים ללא ספק קשיים ביורוקרטים ואחרים, והדבר דורש הסבר, בעיקר מתוך הנחה שרצונו של זאקהיים הוא שקוראיו יהיו בעיקר לומדי הפירוש תו"ת. ניתן לתלות את העילה להדפסה במקום מרוחק בטעמים כלכליים: באותה תקופה הדפוס באזור מונקץ' היה זול בהרבה מדפוסים במקומות אחרים, ורבים הגיעו אז ממרחקים כדי להדפיס את ספריהם שם. ר"ב, שהיה בעצמו אדם אמיד, יכול היה גם להניח שפירושו יימכר; לעומתו, זאקהיים לא יכול היה להסתמך על רווחים עתידיים מספרונו, שייכתן שבכלל חולק חינם.

אמינותו של זאקהיים מוטלת בספק, והשתיקה הרועמת של ר"ב בנושא רק

- 21 זאקהיים עמ' 5.
- 22 יעקב בזק, 'על דרך כתיבת תורה תמימה', בתוך: יצחק רפאל (עורך) סיני סו ירושלים תשרי-חשוון התש"ל, עמ' צז הערה 7.
- 23 זאקהיים שם, עמ' 15 בחתימת הדברים.
- 24 זאקהיים שם, עמ' 4-5.
- 25 מדרש תהילים יט ח. הובא בסוף הסכמתו של ערוה"ש: "הכי קרא שמו 'תורה תמימה' - לומר, כי היא תמימה ומשיבת נפש, וזהו פירוש הפסוק: 'תורת ה' תמימה משיבת נפש', לומר, כשתורה שכתב עם תורה שבעל פה תמימות יחד - אז היא משיבת נפש".
- 26 שם: "...בשעה שהיא יוצאה מפי צדיק שהוא תמים".

מחזקת את הפקפוק בטענותיו²⁷. כמובן שלא סביר כי לאחר שר"ב הוציא את ספרו יהיה מי שיאמר כי קם אדם שאינו מוכר (גם לא לר"ב) וטען שיש לו חלק ביצירה, וגם בקיאותו של זאקהיים בספר שזה עתה יצא ממכבש הדפוס, והסבריו לפירושים תמוהים בתו"ת²⁸, מוכיחים כי אכן יש לו חלק בפירוש. מצד שני, ברור שלפחות חלק מטענותיו של זאקהיים כנגד ר"ב אין להן ביסוס²⁹. אף כי אין בידינו להעריך את מידת השקעתו של זאקהיים בספר, נראה כי השנתיים שהקדיש זאקהיים לעריכת ספר אינן עומדות כלל למול זמן עבודתו של ר"ב - למעלה מעשר שנים³⁰. לעומת זאת, יש לזקוף לזכותו של זאקהיים את העריכה המהודקת והמדוקדקת שעשה בתו"ת; אי אפשר להשוות את איכות ה'גימור' בתו"ת לגימור של ספרו הגדול של ר"ב 'מקור ברוך', אשר החזרות בו רבות לאין ספור וגורמות לקורא לטרחה יתירה³¹. בתו"ת כמעט שאין חזרות מסוג זה, להיפך - במקרה הצורך מפנה ר"ב להרחבה במקום אחר בתו"ת³². אמנם ייתכן שלא רצה להפנות לספר אחר שאינו ביד הקורא, אך ב'מקור ברוך' קיימות חזרות לפעמים אפילו בהפרש עמודים בודדים בלבד! בסופו של דבר נראה כי דווקא דרישותיו המוגזמות של זאקהיים, והרגשתו כי שני אבות לפירוש זה, גרמו לר"ב להתעלם לחלוטין מההסכם המקורי בין שניהם ולא להזכירו כלל. חוסר אזכור שמו תסכל את זאקהיים מאוד, וספרון זה הלוחם את מלחמת כבודו האבוד נותר עדות אילמת לפרשיה אנושית וספרותית עצובה וכואבת.

- 27 לעומת זאת, פרופ' מרק שפירא מקבל את טענותיו של זאקהיים כ'תורה לזאקהיים מסיני!' (הבהרות לפוסטים הקודמים, פורסם בתאריך 16.1.08 <http://seforim.blogspot.com/2008/01/clarifications-of-previous-posts-by.html>).
- 28 כמו ההסבר לציון הפסוק לראיית פני יהושפט לראיה כי ה' נושא פנים. עיין תו"ת במ' ו אות קמח ובזאקהיים עמ' 7.
- 29 דוגמא יפה לכך, ניתן לראות בהערות (עמ' 13): "ובשיר השירים א אות קמט כתב כי בענין הרחת הריח לא מצאנו בתוספת פועל נ.ת.ן. זולת כאן, וגבה ליבו לבלתי עיין בקונקורדנציא אשר בביתו ולראות כי יש 'הדודאים נתנו ריח' (שם ז יד) ו'הגפנים סמדר נתנו ריח' (שם ב יג)". אכן, מילים כדורבנות, לולא הבעיה כי ר"ב לא כתב כלל דבר מעין זה באף אחד מהמקורות שציין!
- 30 בסוף שנת התרנ"ב היו בידו רק חומשי בראשית ושמות (מקור ברוך, עמ' 1998), כאשר את עבודתו הוא החל כבר בשנת התרמ"ז.
- 31 כפי שכתב ר"ב עצמו (מקור ברוך, עמ' שיח) כדי להצדיק את שיטתו: "אומר כי בנוגע לטענתם הראשונה 'על דבר הישנות במקומות שונים בהספר דברים או הערות וכו' - נראה לי לבטח, כי... באופן זה הלוא יחוס המחבר על טרחתו של הקורא, שלא יצטרך להפך ולחפש אחר אותם הדברים במקום אשר באו שם ראשונה; ולפעמים יתעצל הקורא או לא רוחו אז באותה השעה בטרדת החיפוש, ויעבור כאן מבלי קרוא ומבלי דעת הדברים ההם... כי בעת שיחזיק הקורא את החלק האחד, לא יהיה לפניו או ברשותו החלק האחר, שבו בא המשך הדברים השייכים לענין...".
- 32 לדוגמא, בראשית טו אות א (עמ' ע) המפנה לבראשית ב אות לב (עמ' כד), אם כי גם במקרה זה הוא מרחיב בשמות טז אות כא (עמ' פב).